

Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları

 MUSTAFA KARAGEÇİ^a

Geliş Tarihi: 29.05.2019 | Kabul Tarihi: 28.10.2019

Öz: Akdeniz'in en eski halklarından biri olan Fenikeliler ve Fenike topraklarının zenginliği hakkında birçok kitabeden bilgiler edinmekteyiz. Eski Dünya'nın Mısır, Asur ve diğer pek çok güçleri bu topraklar üzerinde egemenlik kurmak amacıyla birçok mücadeleler vermişlerdir. Gerek günümüzde, gerek eski dünyada Fenikeliler, cesur tüccarlar ve yetenekli denizciler olarak bilinmektedir. Fenike çocuk kurbanlarına bazı itirazlar olsa da, antik yazarlar ve kitabeler bize Fenike toplumunda çocuk kurbanlarından bahsetmektedir. Arkeolojik kazı sonuçları da bize Fenikelilerin çocuk kurbanları yaptıklarını göstermektedir. Bu makalemizde Fenike dini ve çocuk kurbanlarını inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Fenike, Mısır, Assur, din, çocuk kurbanları, arkeoloji.

^a Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
mkarageci@hotmail.com

Phoenician Religion and Child Sacrifices

Abstract: Phoenicians are one of the oldest nations of Mediterranean and many inscriptions mention this lands riches. The great powers of the ancient world such as Egyptians, Assyrians, and many others have struggled with each other for these lands. Whether today or ancient times, Phoenicians are known as eager traders and talented sailors. While there are some objections about Phoenician child sacrifices, ancient writers and inscriptions tell us about those sacrifices. Archaeological evidence shows us that they did sacrifice. In this research, we analyze the Phoenician religion and child sacrifices.

Keywords: Phoenicia, Egypt, Assyria, religion, child sacrifice, archeology.

© Karageçi, Mustafa. "Fenike Dini ve Çocuk Kurbanları." *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (2019), 205-237.

Giriş

Fenike coğrafyası, geniş kapsamlı olarak Yunanlıların bugünkü Suriye, Lübnan ve İsrail'e verdikleri isimdir. Bu coğrafya dar anlamda ise; Kuzeyde Trablusşam'dan Güneyde Dor'a kadar olan alanı kapsamaktadır¹. (Harita 1) Fenike'nin doğusunda Lübnan ve Anti Lübnan dağları, batısında Akdeniz bulunmaktadır. Tyre, Sidon ve Byblos ünlü Fenike şehirleri arasındadır. Şehirlerin deniz kıyısında kurulması ve aşımı güç olan dağlar, halkı denize yönelterek denizciliğin gelişmesine ve çeşitli deniz ürünlerinden faydalanılmasına olanak sağlamıştır. Tarım alanlarının az olması Fenike halkını erken tarihlerde kolonizasyon faaliyetlerine yönelterek, Fenikelilerin batıda İspanya, Tunus, Fas, Sicilya, Sardinya ve Malta'da koloniler kurmasını sağlamıştır. (Harita 2-3) Fenikeliler hakkında geniş bilgilere sahip olmamızın nedenlerinden bazıları onların pek çok koloni kurmaları, bunlar arasından bazılarının büyüyerek gelişmesi ve Akdeniz'in batısında yürüttükleri geniş ticari faaliyetlerdir. En ünlü Fenike kolonisi ise, Kartaca'dır.²

Fenike adının kökeni hakkında, bilim insanları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Astour, Fenike kelimesini "Mor" anlamına gelen *ποινιζ* (poiniks) ile açıklamıştır. Aubet ise Fenike ismini Mikenlilere ait Linear B metinlerinde kullanılan "Kırmızı" anlamına gelen *Po-ni-ki-jo* kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmektedir. Speiser ise *ποινιζ* kelimesinin muhtemelen "kırmızı" anlamına gelen *ποινος*'a (poinos) dayanan Antik Yunanca bir cins isimle başladığını söylemektedir.³ Tüm bu önerilere baktığımızda Fenike kelimesinin kökeninin tam olarak tespit edilemediğini, ancak kelimenin "Mor ya da Kırmızı" gibi anlamları ifade ettiğini söyleyebiliriz.

¹ W. Culican, "Phoenicia and Phoenician Colonization", *The Cambridge Ancient History*, 3/2, 1991, s. 461

² Amelia Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu*, c. II, İstanbul, 1995, s. 27 vd.

³ Michael C. Astour, "The Origin of the Terms "Canaan", "Phoenician", and "Purple", *Journal of Near Eastern Studies*, sayı: 24/4, 1965, s. 346; Maria Eugenia Aubet, *The Phoenicians and the West*, New York, Cambridge University Press, 2001, s. 9; E. A. Speiser, "The Name Phoinikes", *Linguistic Society of America*, sayı: 12/2 (Nisan, 1936 - Haziran, 1938), s. 124-125.

Kenan kelimesine bakıldığında ise bu kelimenin Tel El Amarna ve Boğazköy çivi yazılı metinlerinde “*Ki-na-ah-ni, Ki-na-ah-na, Ki-na-ah-hi* ve *Ki-na-hi*” olarak geçtiğini görmekteyiz.⁴ Kenan kelimesinin kökeni hakkında da farklı görüşler ortaya atılmıştır. Speiser, Nuzi metinlerinde geçen *Kinahhu* kelimesinin “Mor” anlamına geldiğini söylemiş ve Fenikelilerin kendi topraklarına “Kenan” adını verdiğini savunmuştur.⁵ Albright, Kenan kelimesinin kökeninin Hurrice’den geldiğini belirtmektedir.⁶ Moscati ise buna karşılık *Kn’n* kelimesinin asıl kelime olduğunu ve *Kinahhu* kelimesinin, *Kn’n* kelimesinden türediğini ve Kenan kelimesinin Fenike toprakları için kullanılan yerel bir isim olduğunu ileri sürmüştür.⁷

Fenike bölgesi, antik çağda zenginlikleriyle ve özellikle Se-dir ağaçları ile bilinmektedir. Bu nedenle bu bölge, yüzyıllar boyunca devletlerin gözdesi olmuş, bölgede hâkimiyet kurmak ve haraç almak için pek çok savaş yapılmıştır.

Fenike coğrafyasında ticari ilişkiler, çok eski tarihlerden itibaren başlamıştır. Arkeolojik kazılar ve buluntular bize Mısırlıların M. Ö. 3000 gibi erken tarihlerde bu bölgeyle ticari ilişkiler kurduğunu göstermektedir. Mısırlılar daha sonra bölgeye üsler kurarak bu bölgeyi ellerinde tutmak istemişlerdir. Bölgede yüzyıllar boyunca süren Mısır egemenliği, M.Ö. 1100’lü yıllarında gerilemeye başlamıştır. Bu tarihlerde buraya sefer yapan Assur kralı Tiglat-Pilesser I Lübnan’a kadar ilerlemiş ve Sidon, Arados ve Byblos’tan haraç almıştır.⁸

Assur kralları Tiglat-Pilesser I (1114-1076) ve Aurnasirpal II (883-859) Fenike şehirlerinden haraç alsalar da, bölgedeki

⁴ Astour, “The Origin of the Terms “Canaan”, “Phoenician”, and “Purple”, s. 346

⁵ Speiser, “The Name Phoinikes”, s. 125

⁶ Astour, “The Origin of the Terms “Canaan”, “Phoenician”, and “Purple”, s. 346; Hurrice görüş için bkz.: Michael C. Astour, “The Origin of the Terms “Canaan”, “Phoenician”, and “Purple”, *Journal of Near Eastern Studies*, sayı: 24/4, 1965, s. 346; W.F. Albright, “The Role of the Canaanites in the of Civilization”, 1st. Ed. *Studies in the History of Culture*, Menasha, Wisconsin 1942, s. 25

⁷ Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, Ankara, Dost Kitabevi, 2004, s. 28

⁸ Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, İstanbul, Kılbalcı Yayınevi, 2003, s. 14, 71, 125 vd.

Assur hâkimiyeti Tiglat-Pileşer III (744-727) zamanında tesis edilebilmiştir. Assur İmparatorluğunun gerilemeye başlamasıyla Fenike şehirleri geçici olarak bağımsızlıklarına kavuşsalar da, kısa süreli olarak Mısır ve M.Ö. 605 yılında II. Nabukadnezar'ın egemenliği altına girmişlerdir. Babil İmparatorluğu yıkıldığında ise bu bölge Pers egemenliğine girmiş ve Büyük İskender'in fetihleri esnasında, İssos savaşından sonra bölge Büyük İskender'in egemenliği altına girmiştir.⁹

Ön Asya Dinleri ve Fenike Dini

Fenike adı dar anlamıyla Trablusşam'dan, Dor'a kadar olan bölgeye verilen coğrafi bir isimdir. Gerek dar, gerek geniş anlamlarıyla bu coğrafya ile olan ilişkiler oldukça eskilere dayanmakta ise de, "Fenike ve Fenikeli" kelimesi, hemen hemen milattan önce I. Binyıla ait coğrafi ve etnik anlam taşıyan bir kelimeyi ifade etmektedir. Yetenekli denizciler ve tüccarlar olarak tanınan Fenike halkının çağdaşları, Anadolu topraklarında Lidyalılar, Frigler ve Urartular; Mezopotamya topraklarında ise Assurlular ile Babillilerdi. Bu halklar dini inanç sistemlerinde etnik, coğrafya, kültürel etkileşim gibi sebeplerle bazı ortak noktaları bulundururken, birbirlerinden farklı ve kendisine özgü özellikleri de içlerinde barındırmaktaydı. Gerek Anadolu, gerek Mezopotamya dinlerinde çok tanrılı bir panteon görülmekle beraber, tanrılara insani özellikler atfedildiği görülmektedir ve kurban sunumu önemli sayılmaktadır. Bu gibi saydığımız benzerliklerin haricinde; diğer dinlerin aksine Fenike dininde insan kurbanı olgusu gözümüze en büyük farklılık olarak çarpmaktadır.

Lidya dini temel olarak "ana tanrıça" kültürüne dayanmaktaydı ve ana tanrıça her Lidya kentinde onurlandırılırdı. Ana tanrıça kültü çerçevesinde Kybebe, Lidya dininde büyük önem taşımaktaydı. Bunun yanında çok tanrılı bir yapısı olan Lidya dini panteonunda diğer önemli tanrılardan bir kısmı Artemis, Zeus ve Apollon gibi tanrı ve tanrıçalardı. Kurban, bu dinde

⁹ Culican, "Phoenicia and Phoenician colonization", s. 467; Moscati, *Fenikeliler*, s. 53 vd.

önemli bir yer tutmaktaydı ve kurban olarak genellikle küçükbaş hayvanlar olmak üzere; keçi, boğa gibi hayvanlar sunulmaktaydı.¹⁰ Buradan yola çıkarak ve bugüne kadar elimize geçen çeşitli belgelere de dayanarak, bu dinde insan kurbanı yer almadığını söyleyebiliriz.

Friglerde din, çok tanrılı bir yapıya sahip ve tıpkı Lidyalılar gibi “ana tanrıça” kültüne sahip olduğu görülmektedir. Ana tanrıça olarak Kybele (Matar Kybele), Frig dininde en büyük yeri tutmaktaydı. Kybele, aynı zamanda genç kızlarında da koruyucusuydu ve en büyük tapınım yeri, Pessinus’da bulunmaktaydı. Bunun haricinde bu dinde yer alan diğer önemli tanrılar ise Güneş Tanrısı Sabazios, Ay Tanrısı Men ve Kybele’nin sevgilisi olan Attis’di. Kybele ve Attis, her yıl ilkbaharda kavuşmakta olduğuna ve onların birbirlerine kavuşmalarıyla beraber doğaya yeni bir yaşam geldiğine, ikisinin ayrılma zamanları geldiğinde doğanın da aynı şekilde etkilendiğine inanırlardı. Friglerde kurban, önemli bir yere sahip olup, Kybele için her yıl boğa kurbanı verilirdi.¹¹ Bu bilgiye göre ve mevcut bilgilerimize dayanarak, Friglerde insan kurbanlarının olmadığını ve insanlar yerine hayvanların kurbanlık olarak seçildiğini belirtebiliriz.

Milattan Önce I. Binyılda Doğu Anadolu bölgesinde, Van merkezli olarak kurulan Urartu devletinde ise, Haldi en büyük önemi taşımaktaydı. Krallar askeri seferlerini anlatırken zaferleri tanrı Haldi’ye atfetmiş, kendine Haldi’nin yardım ettiğini yazdırdıkları kitabelerde söylemişlerdir. Eskiçağ dinlerinde görüldüğü üzere çok tanrılı bir dine sahip olan Urartular’da

---

¹⁰ E. Roller Lynn, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*. California: University of California Press, 1999, s. 335; Angelos Chaniotis, “Illness and Cures in the Greek Propitiatory Inscriptions and Dedications of Lydia and Phrygia”, *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*, 1995, s. 338; Sevgiser Akat, *Ana Tanrıça Larmene Kültü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 17-18, 102 vd.; Tayyar Gürdal, *Anadolu’da Apollon Kültü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 118-128; Candan Kozanlı, “The Cult of Apollon Pleurenos in Lydia”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 4, 1996, s. 75-81.

¹¹ Fatma Birecikli, “Ana Hatlarıyla Friglerde Din”, *Akademik Bakış* 4/7, 2010, s. 220 vd.

Haldî'den sonra fırtına tanrısı Teişeba ile güneş tanrısı Şivini almaktaydı. Tanrılara kurban sunumunun önemli olduğu bu dinde boğa, koyun, oğlak gibi, farklı hayvan kurbanları sunulduğu bilinmektedir.¹² Tanrılara kurban sunumunun önemli olduğu Urartu dininde kurbanlık olarak hayvanlar seçilmiş, insanlar tanrılara kurban olarak sunulmamıştır.

Mezopotamya

Milattan Önce 1. Binyılda Anadolu ile eş zamanlı olarak, Mezopotamya'da Assur ve Babil devletleri yükselmişlerdir. Assurlular ile Babilliler, Fenikeliler gibi Sami ırkına mensup buldukları için Assur-Babil tanrılarına ve bu dinlerde kurbanlara kısaca değinmemiz gerekmektedir.

Çok tanrılı bir din olan Assur ve Babil dinlerinde bu pantheonların baş tanrıları; Babil ülkesi'nde Marduk, Assur ülkesinde ise Aşşur'dur. Assur ve Babil uygarlıklarında tanrılar ile doğa güçleri arasında bağlantı kurdukları görülmektedir. Bu dinde yer alan bazı önemli tanrılar; güneş ve adalet tanrısı Şamaş, insanların dostu zeki bir tanrı ve yeraltı tatlısu okyanusu'nun tanrısı olan Ea, fırtına veya rüzgâr tanrısı olarak karşımıza çıkan Adad'dır Tanrı An, gökyüzü tanrısıdır ve tanrı En, başlarda tanrıların lideri ve yaradılış'da geçen baş tanrıdır. Ancak Babil'de, Enuma Eliş destanında yerini Marduk'a kaybeder ve Mezopotamya'nın dini yaşamında hemen hemen görünmemektedir. Enlil ikinci sırada bulunan baş tanrılardandır ve tanrıların kralı olarak kabul edilmiştir. Şehri, antik Nippur kentidir. Böylece Enlil tanrıların kralı olarak kaldıkça, Nippur kenti de dini başkent olarak kalmıştır. Ancak Hammurabi ve ardılları'nın bölgeye egemen olmasıyla gücünü önemli derecede kaybetmiştir. Nippur kenti Kassit döneminden milattan önce 1230 civarlarına dek canlanma gösterse de, ardından tanrıların kralı olarak görevini Marduk'a teslim etmiştir. Tanrıça İştâr'ın erkek karde-

¹² Batmaz Atilla, "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları", *Belleken*, c. 77/280, 2013, s. 802-808; Özgül, Oktay, *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 126 vd..

şi Şamaş, kız kardeşi yeraltı tanrıçası Ereşkigal'dir. İstar ise aşk tanrıçasıdır ve savaşa düşkün, savaşçı bir kişiliği vardır.¹³ Kurbanın önemli sayıldığı Mezopotamya dinlerinde de hayvan kurbanı, önemli bir yer tutmaktadır. Kurban olarak verilen hayvanlar ise boğa, kuzu gibi hayvanlar olmakla beraber, kurban olarak kuş, süt, bal, peynir de seçilebilirdi.¹⁴

Anadolu ve Mezopotamya'da inanılmış olan tanrılara ve kurbanlara baktığımızda, tanrılara insan özellikleri yüklendiği ve tanrıların belirli "görevleri" olduğu görülmektedir. Ayrıca Mezopotamya ve Fenike dinlerine baktığımızda, birbirlerine benzer olarak tanrıların kardeşleri ve eşleri olduğu fark edilmektedir. Milattan Önce II. Binyılda Kenan ve milattan önce I. binyılda Fenike dinlerinde ortak tanrılar bulunduğu, göze çarpan detaylar arasında yer almaktadır. Mezopotamya inanç sisteminde çok sayıda mit, tanrıların arasındaki ilişkiler ve Mezopotamya uygarlıklarının birbirleriyle etkileşimleri, özellikle dinlerinin derinlik ve karmaşasını göstermektedir.

Fenike Dini

Elimizde mevcut bulunan kaynaklar bize Fenike tanrıları olarak El, Baalat, Adonis, Baal, Astarte, Eşmun, Melkart isimlerini vermektedir. Bu tanrıların en yaygın oldukları şehirler, şu şekilde sıralanmıştır:¹⁵

- Byblos: El, Baalat, Adonis
- Sidon: Baal, Astarte, Eşmun
- Tyre: Melkart, Astarte

Byblos kentine bakacak olursak, tanrı El, Kenan dininden de bilinmektedir. Byblos kentindeki en önemli tanrıdır. Ancak El, Kenan dininde olduğu gibi, Byblos'ta da aktif bir tanrı ol-

¹³ J. Tammi Schneider, "Assyrian and Babylonian Religions", *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 67-72.

¹⁴ Joann Scurlock, "Animal Sacrifice in Ancient Mesopotamian Religion", *A History of the Animal World in the Ancient Near East 64*, Leiden: Brill, 2002, s. 389-403.

¹⁵ Barr, James, *Philo of Byblos and his "Phoenician History"*, Manchester, 1974, s. 45; W. F. Albright, *Yahweh and the Gods of Canaan*, University of London: The Athlone Press, 1965, s. 126-131.

mamakla birlikte Kronos ile özdeşleştirilmektedir.¹⁶

Baalat kültü ise çok eski tarihlere kadar görülebilmektedir. Nitekim yapılışı M. Ö. 2800'e kadar götürülen Baalat tapınağı bunu bize kanıtlamaktadır. Byblos krallarının koruyucu tanrıçası rolünde olup, kenttin hâkim tanrıçası olarak karşımıza çıkmaktadır ve pek çok kraliyet kitabesinde adı zikredilmiştir. Byblos kralı Yehavmilk'e ait olan bir kitabede *Baalat Gebal* olarak anılan Baalat hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bereketi ve toprak anayı da temsil etmektedir.¹⁷

Adonis ise, Sami kökenli bir ismin Yunancasıdır. *Adon* kelimesi "Efendi" anlamına gelmektedir. Yunan mitolojisinde Adonis'in efsanesi şu şekilde anlatılmaktadır:

Afrodit, Smyrna adlı hamile bir kızı Mersin ağacına çevirir. Ancak bir süre sonra ağaçtan Adonis doğar. Güzelliği Afrodit'i etkiler ve Afrodit, onu Persephone'ye güvenerek bir sandığa saklar. Ancak Persephone meraktan sandığı açar ve Adonis'i sarayına alır. Bunu duyan Afrodit, Adonis'i almak için Tarsarus'a gider. Persephone ile anlaşamayınca Zeus'a yalvarır. Zeus karışmak istemeyince Calliope'ye gider. Calliope çocuğun yılın üçte birini Afrodit, üçte birini Persephone ve üçte birini de kendi seçeceği biriyle geçirmek üzere bir anlaşma yapar. Adonis, kendi seçeceği kişiyi de Afrodit olarak seçer. Ancak Adonis, bir süre sonra avdayken bir yaban domuzu tarafından öldürülür ve Tartarus'a gider. Çok ağlayan Afrodit, Zeus'a Adonis'in en azından yaz aylarında onunla birlikte olması için yalvarır, Zeus da bunu kabul eder.¹⁸

Adonis, metinden çıkarılabileceği üzere, tıpkı Sümer tanrısı Dumuzi gibi öldükten sonra tekrar yeryüzüne çıkan bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sidon şehrinde ise Baal, Aştarte ve Eşmun tanrıları karşımıza çıkmaktadır. Baal kelimesi "Efendi" anlamına gelmekle

¹⁶ Moscati, *Fenikeliler*, s. 65

¹⁷ Josette Elayi, *The History of Phoenicia*, Lockwood Press, 2018 s. 37-39; Moscati, *Fenikeliler*, s. 65-66.

¹⁸ Richard J. Clifford, "Phoenician Religion", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no: 279, 1990, s. 57; Robert Graves, *Greek Myths*, Penguin Books, London, 1955, s. 28

beraber, aynı zamanda unvan olarak da kullanılmıştır. Sidon şehrinde Baal, Byblos kentindeki El'e denk gelmektedir ve onun gibi fazla aktif olan bir tanrı değildir.¹⁹

Aştarte, ana tanrıça rolünde ve Baal'ın yoldaşı olarak karşımıza çıkmaktadır. "Baal'ın Adı", "Baal'ın eşi" gibi unvanları bulunmaktadır ve toprak anayı simgeleyen tanrıça olması sebebiyle Baalat Gebal'e denk gelmektedir. Ancak Aştarte'yi geleneksel olarak bereket ile ilişkilendirilmeyi reddedip, savaş, kötülüğe karşı koruma büyüsü ve şifa ile ilişkilendiren bir görümler de bulunmaktadır.²⁰ Pek çok bilim insanı'nın Aştarte'yi *Baalat Gebal* (Byblos'un Hanımı) ile eşit tutmakta ve bu unvanı ona verdiği görülmektedir, ancak bu unvan ile Aştarte arasında sadece 3 yazıtta yakın ifadeler bulunduğu, bunların kesin olarak kanıtlanmadığı ve kitabelerin yakın dönemlerde bulunduğu ifade edilmiştir. Kitabelerin biri, Yunanca-Fenikece (çift dilli)'dir. Kitabede şunlar yazmaktadır:

1. ΑΣΤΑΡΤΗ ΘΕΑ ΜΕΓΙΣΤΗ (Aştarte, büyük tanrıça)
2. lb'lt gbl

Bu kitabe Aştarte'nin *Baalat Gebal* ile eşit olduğunu düşündürse de, bunun *Baalat Gebal*'in Yunanca yorumlanmış şekli olduğu ihtimalinin de bulunduğunu ve diğer iki kitabede Baalat Gebal'in, *b'lt gbl* olarak değil, *rbt gbl* olarak geçmekte olduğunu görmekteyiz.²¹

Diğer bir Sidon şehri tanrısı olan Eşmun, Yunan mitolojisinde Asklepios ile özdeşleştirilir ve şifa tanrısı olarak tapınılırdı. Tanrı Eşmun, Adonis gibi ölen ve tekrar dirilen bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. M. Ö. 5. Asırda hüküm sürmüş olan Eşmunazar, kendisinin ve Astarte rahibesi olan annesinin

¹⁹ Clifford, "Phoenician Religion", s. 57; Moscati, *Fenikeliler*, s. 67

²⁰ Ephraim Stern, "The Phoenician Source of Palestinian Cults at the End of the Iron Ages", *Symbiosis, Symbolism and the Power of the Past*, Jerusalem: Eisenbrauns 2003, s. 313-314; Moscati, *Fenikeliler*, s. 68; Rüdiger Schmitt, "Astarte, Mistress of Horses, Lady of the Chariot: The Warrior Aspect of Astarte", *Die Welt des Orients*, 43/2 (2013), s. 213-225.

²¹ Anna Elise Zernecke, "The Lady of the Titles: The Lady of Byblos and the Search for her True Name", *Die Welt des Orients* 43/2, 2013, s. 231

Eşmun'a dağ başında bir tapınak inşa ettiğini söylemektedir.²²

Melkart ise Tyre kentinin baş tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır ve Yunan mitolojisindeki Heracles ile özdeşleştirilmektedir. Adı "Şehrin kralı" (Mlk= kral, qart= şehir) anlamına gelmektedir. Tyre'da M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren her yıl kralın huzurunda Melkart'ın dirilişinin kutlandığı bilinmektedir. Kökenini baktığımızda ise, Tyre yıllıklarında kral Hiram'ın M.Ö. 10. Yüzyılda Melkart'a ve Aştarte'ye yeni tapınaklar yaptırdığını ve ilk kez dirilişini kutladığını görmekteyiz. Helenistik dönem Yunan kaynakları da Tyre'da Melkart festivalinden bahsetmektedir. Ayrıca Fenike metinleri de yeniay ve dolunay dönemlerinde de festival ve kurbanlardan bahsetmektedir.²³

Fenike kolonilerinin en büyüğü olan Kartaca'da ise Tyre kentinin bir kolonisi olmasından dolayı Melkart, Aştarte'nin bir türevi olan Tanit ve Baal-Hammon'a tapılmaktadır. Kartaca kentinin baş tanrısı Baal-Hammon'dur ve çocuk kurbanları da Baal-Hammon'a sunulmaktadır. Baal-Hammon'un kökenine baktığımızda ise doğuda da bulunduğunu M.Ö. 9. yüzyıla ait Zincirli yazıtında görmekteyiz. Bu tanrı Yunan mitinde bulunan Kronos ile özdeşleştirilmektedir.²⁴

Bir dönem Tanit'in Aştarte'nin bir türevi olup olmadığı tartışma konusu olsa da, arkeolojik buluntular bize bu iki tanrıçanın aynı olduğunu göstermektedir. "Baal'ın yüzü" unvanı bulunan Tanit'in adı başta Kartaca olmak üzere Akdeniz'in batısında pek çok yerde bulunmuştur. Tanit'in tanrı Baal-Hammon'un eşi veya yoldaşı konumunda olduğunu söyleyebiliriz.²⁵

Diğer Fenike kentlerinin tanrıları hakkında fazla bilgimiz

²² Clifford, "Phoenician Religion", s. 57

²³ Clifford, "Phoenician Religion", s. 57, 59; Shawna Dolansky, "Syria-Canaan", *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions*, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 67;

²⁴ David P. Wright, "Syro-Canaanite Religions", *The Cambridge History of Religions in the Ancient World 2*, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 141; Moscati, *Fenikeliler*, s. 192 vd.

²⁵ Ephraim Stern, "Goddesses and Cults at Tel Dor", *Confronting the Past*, USA: Eisenbrauns, 2006, s. 177-179

olmasa da, her kentin üçlü tanrı grubunun varlığı bilinmektedir. Bunlar kentin koruyucu tanrısı, onun eşi veya yoldaşı konumunda olan bereketi temsil eden bir tanrıçadan veya o tanrıçayla bağlantılı ve dirilişi temsil eden bir tanrıdan oluşmaktaydı. Bu sınırlar çerçevesinde tanrıların isimleri ve görevleri değişmekteydi. Nitekim Baal karşımıza Baal Şamim (Göklerin efendisi), Baal Safon (Safon dağının efendisi) gibi isimlerle tekrar karşımıza çıkmaktadır.²⁶

Fenike dini hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı olsa da, Ugarit (Ras Şamra) metinlerinden hareketle Kenan dininde bulunan bazı tanrıların Fenike dininde de bulunduğunu görmekteyiz. Ugarit metinlerinde geçen Tanrı El ve Baal, Fenike kentlerinde de görülen tanrılar arasındadır.

Kenan dininde Tanrı El, boğa ile simgelenerek, tanrıların ve insanların babası rolüyle karşımıza çıkmaktadır. Eşi ise tanrıların annesi olan Aşherah'tır. Baal ise ilahi krallık için Yamm (deniz tanrısı) ve Mot (ölüm tanrısı) ile savaşıyan fırtına tanrısıdır. Baal da tıpkı El gibi boğa ile tanımlanmaktadır ve savaş tanrıçası Anat'tır kız kardeşi ve eşi konumundadır.²⁷

Adonis kültü hakkında Lucianos "De Dea Syria" eserinde bize şu bilgileri sunmaktadır²⁸:

Onlar Adonis ile Yaban Domuzu arasında geçen efsanenin doğru olduğunu ve kendi ülkelerinde gerçekleştiğini savunurlar. Bunun hatırası olarak her sene göğüslerini döverler, ağıtlar yakarlar ve tüm kırsal boyunca matem alâmetleri içinde gizli ritüellerini yaparlar. Matemleri ve ağıtları bittiğinde ilk önce bu dünyadan ayrılan Adonis için kurban keserler. Bunun ardından tekrar hayata döndüğünü kabul ederler ve onun tasvirini gökyüzüne gösterirler. Sonrasında ise tıpkı Apislerini kaybeden Mısırlıların yaptıkları gibi kafalarını tışar ederler. Kafalarını tışar ettirmeyi reddeden kadınlar ise şu cezaya çarptırılır: Bir gün boyunca hazır olarak onları kiralayacak kişileri bekleyeceklerdir. Kiralama yeri yabancılar

²⁶ Moscati, *Fenikeliler*, s. 70, 71

²⁷ Dolansky, "Syria-Canaan", s. 58 vdd.

²⁸ Lukianos, *De Dea Syria*, 6, 8

dışında kimseye açık değildir, elde edilen kazanç ile Afrodit'e bir kurban ödenir.

Byblos bölgesinde başka bir muhteşem haberci daha görülür. Libanus dağından akan bir nehir kendini denize boşaltır: Nehir, Adonis'in adını taşımaktadır. Her sene düzenli olarak kan rengine çalan bir renge boyanır ve nehir denize dökülmeden önce kendi rengini kaybeder: Denizde büyük bir alanı kırmızıya boyar ve böylece Bybloslular için matem tutma vaktinin geldiğini gösterir. Hikâyelerine göre Adonis bu günlerde yaralanmıştır ve nehir sularına akan kanı yüzünden rengi değişmiştir; Adını da bu kandan almıştır.

Lucianos bize bu bilgileri verdikten sonra, Byblos şehrinde birinin kendisine nehrin kırmızı rengi almasını, o günlerde sert esen rüzgârların kırmızı toprağı nehre sürüklemesi olarak açıkladığını ifade etmektedir. Ancak Lucianos bu bilgileri veren kişinin doğruyu söylemiş dahi olsa, rüzgârın düzenli olarak nehrin rengini değiştirmesinde kendisine doğüstü gelen bir öge olduğunu söylemektedir.

M.Ö. 9-8. yüzyıllara tarihlenen Kition'da bulunan bir kitabeğe göre, Astarte'ye dua etmek için giden bir kişi, saçlarını keser, ardından bir koyun ve bir kuzu kurban ederdi.²⁹ Lucianos da eserinde, şunlardan bahsetmektedir:³⁰

Bir adam Hierapolis'e geldiğinde saçlarını ve kaşlarını keser; ardından bir koyun kurban eder ve etini kesip yerdi. Sonrasında koyun postunu yere serer, post üzerine dizleri üstüne çöker, hayvanın başını ve kafasını kendi başı üzerinde tutar ve aynı zamanda tanrılara lütfedip, kurbanı kabul etmeleri için dua eder ve gelecekte daha büyük bir kurban vaadeder.

Kition'da bulunan bu kitabe ile Lucianos'un Suriye Hierapolis'inde yapıldığını söylediği bu uygulamayı karşılaştırınca, arada mesafe olmasına karşılık uygulamalarda benzerlik olduğunu görmekteyiz. Bundan, Astarte'ye dua etmek için gelen bir

²⁹ Elizabeth Bloch-Smith, "Archaeological and Inscriptional Evidence for Phoenician Astarte", *Orbis Biblicus Orientalis* 263, 2004, s. 170

³⁰ Lucian, *De Dea Syria*, 55

kişi'nin bunları yaptığı sonucunu çıkartabiliriz. Ancak dua etmek için başka yolların da olduğunu ve tek yolun bu olmadığını unutmamak gerekir. Ayrıca bu dua tarzının farklı tanrılarda da uygulanması ihtimali de bulunmaktadır.

Pek çok antik kavim gibi, Fenikeliler de öldükten sonraki dünyaya inanmaktaydılar. Nitekim bunu Byblos kralı Ahiram ve Sidon kralı Tabnit'in (KAI I ve KAI 13) numaralı kitabelerinde rahatsız edilmemek üzere yazdıkları lanet metinlerinde de görebiliriz:

Eğer krallar arasından bir kral ve valiler arasından bir vali ve bir ordunun kumandanı Byblos'a karşı gelirse, ve ardından bu lahdi açarsa kraliyet asası kırılınsın, krallığın tahtı bozulsun ve barış ve huzur Byblos'tan uzaklaşsın.

Ben, Tabnit, Astarte rahibi, Sidon kralı, Eşmunazar'ın oğlu, Astarte rahibi, Sidon kralı, bu lahitte yatıyorum. Her kimsen, her kim bu lahdi bulursa sakın, sakın beni rahatsız etmesin. Zira yanımda hiç gümüş yoktur, hiç altın yoktur ve değerli hiçbir şey yoktur. Bu lahitte sadece ben yatıyorum. Sakın, lahdimi açmayın ve beni rahatsız etmeyin. Çünkü bu Astarte'ye küfürdür. Eğer ki bu lahdi açar ve beni rahatsız edersen, güneşin altında yaşayanlar arasında soyun olmasın ve Rephaimler arasında huzur bulacak yerin olmasın.³¹

Yazıtlarda geçen *Rephaim*, gölgeler anlamına gelmektedir. Bu da ahirete olan inançlarını göstermektedir.³²

Bergeron'un 2011 yılındaki çalışmasına göre, Fenikeliler *Rohua* ve *Nephest* adlı iki farklı ruhun varlığına inanıyorlardı. Bunlardan *Rohua*'nın ölümden sonra bedeni terk ettiğine, *Nephest*'in ise ölü ile kaldığına inanılırdı. Bilim insanları, *Nephest*'in ölümden sonraki dünyada hayatta kalabilmesi için korunması ve beslenmesi gerektiğini ve bundan dolayı mezarlar-

³¹ Reinhard G. Lehmann, "Calligraphy and Craftsmanship in the Ahirom Inscription: Considerations on Skilled Linear Flat Writing in Early First Millenium Byblos", *Maarav* 15/2, 2008, s. 164.; Vadim S. Jigoulov, *The Social History of Achaemenid Phoenicia: Being a Phoenician, Negotiating Empires*, 2010, London: Equinox. s. 50.

³² Moscati, *Fenikeliler*, s. 77

da bulunan boyanmış yumurta kabuklarının ve kil maskelerin ölüyü veya Nephest'i kötü ruhlara karşı korumak için konulmuş olabileceği fikrini ileriye sürmüşlerdir.³³

Çocuk Kurbanları

Fenike coğrafyasında doğu'da, Tell Sukas kazılarında, şehrin güneyinde M. Ö. 13 ile 10. yüzyıllar arasına tarihlendirilen ve bir Kurban Çukuru³⁴ veya insan kurban etmek üzere kutsal bir bölge olduğu belirtilen bir yapı bulunmuştur. Batıda ise, en önemlisi günümüzde Tunus topraklarında yer alan Kartaca'da M. Ö. 700 civarına kadar götürülen Brysa tepesi'nin güneyindeki Salammba ile Hadrumetum'da; bugün Sicilya topraklarında Motya'da (M.Ö. 7. yy'ın ilk yarısına tarihlendirilen), Malta'da (1816 yılında ortaya çıkarılan 60 çocuk veya küçük hayvan kemikleri bulunan bir Kurban Çukuru), Sardinya topraklarında Sulcis, Bithia, Nora, Tharros ve Monte Sirai'de (M. Ö. 4. yüzyıl) Kurban Çukurlarına rastlanılmış olup buralardan kurbanlarla ilgili kitabelere de rastlanılmıştır.³⁵ (Resim 1,3)

Antik çağ yazarlarının çocuk kurbanları hakkında bilgiler vermesi nedeniyle bu konu, bilim insanlarına yabancı olmayan bir konudur. Gerek Roma gerekse Yunan yazarlarının çoğu Fenikelilerin bu ritüellerinden şu şekilde bahsetmişlerdir;

[Bybloslu Philo] Bu, eskilerin bir geleneğiydi. Büyük kriz zamanlarında bir şehrin veya milletin yöneticileri genel yıkımı önlemek için, en sevdikleri çocuklarını intikam arayan kötü ruhlara verirdi: Kurban edilmek üzere verilenler, gizemli ritüeller eşliğinde kurban edilirdi.

[Diodorus] Bu nedenle Kartacalılar başlarına bu belânın tanrılar-

³³ E. Bergeron Marianne, "Death, gender, and sea shells in Carthage", *Pallas The Gods of Small Things*, 2011, s. 172

³⁴ Kurban Çukurları, tanrılar için çocuk ve hayvan kurbanlarının yapıldığı yerlerdi. Yabancı kaynaklarda bu kelime "Tophet" olarak geçmektedir. Bu kelimeyi Türkçe'ye çevirirken, orada tanrılara "kurbanlar" adandığı ve Diodorus'un da eserinde bir "çukur"dan bahsetmesi nedeniyle "Kurban Çukuru" kelimesini kullanmayı uygun bulduk.

³⁵ Maria Eugenia Aubet, *The Phoenicians and the West*, s. 63, 218, 223 vdd.; Moscati, *Fenikeliler*, s. 172, 289; Josephine Crawley Quinn, "Tophets in the Punic World", *Studi Epigrafici e Linguistici sayı: 29-30*, 2012-2013, s. 30.

dan geldiğine inandılar ve tanrılara her şekilde yalvarmaya başladılar: Ana şehirlerinde tapınılan Heracles'in kendilerine kızgın olduğuna inandılar ve Tyre'a büyük miktarda para ve kıymetli hediyeler yolladılar. Zira onlar, Tyre'dan gelen kolonist idiler ve erken dönemlerde gelenek olarak tanrıya devlet gelirlerinin onda birini yollarlardı; ancak sonraları zenginleşince ve gelirleri artınca daha az yollamaya başladılar ve tanrıları arka plana attılar. Başlarına gelen bu belâ üzerine pişman oldular ve tapınaklardaki Altın mabedleri ve onların heykellerini dahi yolladılar. Eğer sunuların bağışlanmak için yollanırsa tanrıların gazabının dineceğine inanıyorlardı. Ayrıca Kronos'a eski zamanlardan beri çocukları arasından en asillerini kurban ederlerdi, ancak son zamanlarda gizlice çocuk alıp onları beslemeye başladılar ve kurban için bunları yolladılar; inceleme yapıldığında kurbanlardan bazılarının sahte olduğunu fark ettiler. Bunları düşünüp, duvarlarının arkasında kamp kurmuş düşmanı gördüler ve dehşet içinde babalarının pekiştirdiği tanrıların onurunu ihmâl ettiklerini düşünerek batıl inançlara kapıldılar. Yaptıkları ihmâlden dolayı af dilemek için iki yüz asil çocuk seçtiler ve halk içinde onları kurban ettiler. Şüphe içinde olan diğerleri ise gönüllü olarak kendilerini kurban ettiler ve sayıları üç yüzden az değildi. Şehirlerinde tunçtan bir Kronos heykeli vardı, avuç içleri yukarı bakıyordu ve yere doğru eğilirdi, bu yüzden oraya yerleştirilen bir çocuk aşağı yuvarlanıyordu ve ateş ile dolu bir çukura düşüyordu.³⁶

Fenike dilinde ve Kurban Çukurlarında bulunan kitabelerde karşımıza çıkan *mlk* kelimesi, canlı bir çocuk veya hayvan kurbanını ifade etmektedir.³⁷ Kelime, "göndermek, gitmek" anlamına gelen *ylk* kökünden gelmektedir ve *-m* öneki ile beraber kullanıldığında *ylk* kelimesi "Kurban teklifi" anlamına gelmektedir.³⁸

³⁶ Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, s. 69; Diodorus, *Biblioteca Historica*, 20. Kitap, 14

³⁷ E. Stager Lawrence & R. Wolff Samuel, "Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control?", *Biblical Archeology Review* 10, 1984, s. 41

³⁸ Maria Giulia vd., "The Epigraphy of the Tophet", *Studi Epigrafici e Linguistici* 29-30, 2012-2013, s. 169

Sulcis, Motya ve Kartaca'da Kurban Çukurlarında bulunan kurban kitabelerine baktığımızda (Resim 1-4) *mlk* kelimesinin üç farklı kelime ile beraber kullanıldığını görmekteyiz: *'mr* kelimesi erkek (*'š*) veya dişi (*'št*) cinsten "kuzu ve koyun", *'dm* kelimesi "insan", *b'l* kelimesi ise "vatandaş" anlamına gelmektedir. *mlk* kelimesinden sonra gelen kelimelerin kurbanı temsil ettiği düşünülmektedir ve yine *mlk* kelimesinden sonra gelen *'zrm* (Erkek- *'š* veya kadın- *'št*) ifadesi de "olgunluğa ulaşmamış insan" anlamına gelmektedir. Ayrıca belirtmeliyiz ki *'dm* ve *b'l* kelimelerinin ikisi de aynı kurban çukurunda bulunan kitabelerde asla geçmemektedir. Bundan da bu iki kelimenin birbiri yerine kullanılmış olabileceği sonucunu çıkarabiliriz.³⁹ İlerleyen cümlelerde açıklayacağımız gibi, "*mlk mr*" kelimesinin insan yerine vekil olarak hayvan kurbanlarını, *'dm* ve *b'l* kelimeleri ise insan kurbanlarını ifade etmektedir.⁴⁰

Kurban Çukurlarında bulunan kitabelerde (Resim 1-4) karşımıza çıkan *ndr* "adak, adanmış", *mtnt* "hediye", *ytn* "verilen, verilmiş", *p'l* "yapılmış", *zbh* "kurban edilmiş", *nsb* "kitabe", anlamlarına gelmektedir.⁴¹

Fenike toplumunda insanlar tanrılardan istekleri karşısında kurban adamayı vadedmişlerdir. Kurban adama istekleri arasında şunlar sıralanabilir:⁴²

a. Aile içerisinde veya toplumsal seviyede bir krizin ortaya çıkması.

b. Tanrılardan sağlık, yolculuğun kolay geçmesi, savaş, kıtlık ve çocuk için dua edilmesi ve tanrının yardımı karşılığında tanrıya, kişiye en çok sevdiği erkek veya kız çocuğunun adanması, bu gerçek bir oğul veya kız (özellikle de ilk doğan olmak zorunda değil) olabileceği gibi; aynı zamanda yeni doğacaklar,

³⁹ Paolo Xella, "Tophet an Overall Interpretation", *Studi Epigrafici e Linguistici* 29-30, 2012-2013, s. 269; Paolo Xella&Josephine Quinn&Valentina Melchiorri and Peter van Dommelen, Phoenician Bones of Contention, *Antiquity* 87, 2013, s. 6.

⁴⁰ Guzzo-Lopez, "The Epigraphy of the Tophet", s. 163

⁴¹ Guzzo-Lopez, "The Epigraphy of the Tophet", s. 168

⁴² Xella, "Tophet an Overall Interpretation", s. 270, 271

henüz doğmamış ya da hala annesinin karnında olan çocuklar da olabilir. Herhangi bir durumda, dünyaya önceden geleceği bilinen çocuk artık Baal Hammon ve Tannit'e adanmıştır. Kurbanların arasında aynı zamanda sakatlar ve hasta çocukların da olduğu ihtimali de gözden çıkarılamaz.

c. Eğer insanların istekleri, tanrılar tarafından yerine getirilmişse, çocuğun doğar doğmaz Kurban Çukuruna taşınması ve söz verildiği üzere kurban olarak sunulması yapılmaktaydı. Bu durumda çocuğun ritüel ile beraber öldürülmesi ve ardından cesedin yakılması gerçekleşmekteydi.

d. Eğer çocuğun ölü doğması veya kurban edilmeden ölmesi durumunda, ölü çocuk kurban olarak sunulmasa da, o tanrılara söz olarak verildiği için yine Kurban Çukuruna götürülmekteydi.

Stager ve Wolff 1984 yılındaki çalışmasında, Roma döneminde Cezayir'de M.S. 2. ve 3. yüzyıla ait bir kitabe (Resim 5) bulunan *mlk 'mr* kurbanı hakkında bizi bilgilendirmiştir. Bu kitabede *mlk 'mr* kelimesinin Latinceye *molchomor* olarak geçtiğini görmekteyiz. Aynı kitabede bulunan Latince *vita pro vita; sanguine pro sanguine; agnum pro vikario* (Hayat için hayat, kan için kan; vekil olarak bir kuzu) deyimini bize vekil olarak hayvan kurbanlarının yapıldığını göstermektedir. Stager ve Wolff buna dayanarak Kartaca'da yanmış hayvan gömülerinin çocuk kurbanlarının yerine vekil olarak hayvanların kurban edildiğini ifade etmektedir.⁴³

Şunu da belirtmeliyiz ki, mezarlıklarda ve kurban çukurlarında bulunan kitabeler içerik bakımından tamamen farklıdır. Mezarlık kitabeleri, bize ölünün kim olduğunu söylemektedir ve mezar anlamına gelen *qbr* (kabr?) kelimesini içermektedir. Ancak kurban çukurlarında bulunan kitabelerde bir adağın veya bir kurbanın verildiği anlaşılmaktadır. (Resim 1-4) Mezar kitabeleri ise şu formda karşımıza çıkmaktadır:

---

⁴³ Stager-Wolff, "Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control?", s. 41

“qbr hmllkt khn b'l'smm bn 'zrb'l hsn' bn 'smn'ms / hsn' bn mhrb'l rb hkhnm bn 'bdmllkt rb hkhnm (Başrahip Maharbaal'ın oğlu, Eşmunamaş sn'nin oğlu, Azrubaal sn'nin oğlu, Baal Şamem rahibi, Himilkat'ın mezarı)”⁴⁴.

Stager, 1977 yılında yayınladığı eserinde, Kartaca'da bulunan 180 çömlektan 40'ının incelendiğini ve incelenen çömleklerin çoğunda bir veya iki yeni doğan bebekler ile 6 yaşlarına kadar kömürleşmiş çocuk kalıntısının bulunduğu bahsetmiştir. Tekli gömülerde, ortalama yaş aralığının bir ile üç yaş olduğunu, ikili gömülerde ise bu aralığın yeni doğan ile iki-üç yaşında bir çocuğun olduğunu söylemektedir. Stager ayrıca tahmini olarak iki çocuğun da aynı aileden olduğunu belirtmiş, bunu da çocuklarının yaşları arasında 2-3 yıl olmasına dayandırmıştır. Ayrıca çift gömüleri, tanrıların dualarına cevap vermesi durumunda, eğer çocuk ölü doğarsa veya kurban edilmeden önce ölürse, ailenin adağı yerine getirmek için en genç evladını kurban etmek zorunda olabileceği şeklinde açıklamıştır.⁴⁵

Stager, Kurban Çukurlarından çıkan çömlekleri inceleyerek geç yüzyıllarda hayvan kurbanlarının, erken yüzyıllara göre daha fazla olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca A grubundan çıkan kemiklerde, insan kurbanları yeni doğan ve erken doğum olarak görünürken, B grubundan çıkan kemiklerde yeni doğanlar dışında yüksek sayıda 1 yaş ve üstü çocukların kemiklerine de rastlandığı sonucuna varmıştır.⁴⁶ (Tablo 2)

Ayrıca Fenikelilerde çocuk kurbanlarının olmadığını, aslında Kurban Çukurlarının bir “çocuk mezarlığı” olduğu yönünde bir görüş de bulunmaktadır. Söz konusu çalışmada çocuk kemikleri ve dişleri incelenmiş, bunlara dayanarak Kurban Çukurlarının aslında çocuk mezarlığı olduğu söylenmiş ve yüksek oranda yeni doğan ölümlerine dikkat çekilmiş, kısaca Kurban Çukurlarına “doğal nedenlerden” dolayı ölen çocukla-

⁴⁴ Xella vd., “Phoenician Bones of Contention”, s. 5.

⁴⁵ E. Stager Lawrance, “Excavations at Carthage”, *Oriental Institute Annual Report, 1976-1977*, s. 40

⁴⁶ E. Stager Lawrance, “Carthage: The Punic Project”, *Oriental Institute Annual Report, 1978-1979*, s. 57, 58

rın gömüldüğü bilim insanları tarafından ifade edilmiştir.⁴⁷ Ancak Kurban Çukurlarındaki kemiklerin yaş ortalamasını inceleyen Smith, bu görüşe karşı çıkararak ve Schwartz'ın çalışmasındaki diş yaşı tahmini ile diş ve kemik incelemelerinin yanlış olduğunu söylemiştir. Ayrıca, yeni doğan ölümlerinin doğumdan sonraki ilk haftada yüksek olarak görüldüğünü, bu nedenle Kurban Çukurlarında bulunan çocukların eğer “doğal nedenlerden” ölmüşse, bulunan kemiklerin “cenin” sayılabilecek çapta olması gerektiğini belirtmiş ve yeni doğan bebeklerin 1 ile 3 aylık arasında olduklarını söylemiştir.⁴⁸

Docter ise Kartaca'da bulunan 6 adet çömleği inceleyerek bazı tespitlerde bulunmuştur.⁴⁹ Bu tespitlere göre, ateş sıcaklığının 800 dereceye kadar çıktığı tespit edilmiştir. Ayrıca Kuzey-Batı Avrupa (Demir ve Roma çağı) mezarlarında yeni doğan bebeklerin bulunmadığını ve bunun nedeni olarak da, yeni doğan bebeklerin sosyal statüye sahip olmadığı için yakılmak yerine gömüldüklerini belirtmiştir. Ancak Fenike coğrafyalarındaki Kurban Çukurlarında ise tamamen farklı olarak yakılma yoluna gidildiğini belirterek bunun zorlukları anlatılmıştır. Ayrıca kuzu kurbanlarından yola çıkararak, kurban edilen çocukların da hemen hemen aynı dönemlerde (Yeni yılın başlarında) öldüğünü ve çocukların “doğal nedenlerden” ölmesi durumunda yılın bütün dönemlerine ait çocuk kalıntıları bulunacağını ve sadece yeni yılın başlarında olmayacağını belirtmiştir.

Romalı ve Yunanlı yazarların çocuk kurbanları hakkında yazdıkları tam anlamıyla objektif değildir. Nitekim Diodorus

---

⁴⁷ H. Schwartz Jeffrey vd., “Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants”, *PLoS ONE* 5/2, 2010, s. 10

⁴⁸ Patricia Smith vd., “Age Estimations Attest to Infant Sacrifice at the Carthage Tophet”, *Antiquity*, 87, 2013, s. 1193-1195; Patricia Smith vd., “Aging Cremated Infants the Problem of Sacrifice at the Tophet of Carthage”, *Antiquity* 85, 2011, s. 868-869; Patricia Smith, “Infants Sacrificed? The Tale Teeth Tell”, *Biblical Archaeology Review*, 40:4, Temmuz/Ağustos 2014, s. 57

⁴⁹ R. F. Docter vd., “Interdisciplinary research on urns from the Carthaginian Tophet and their contents”, *Palaeohistoria* 43-44, 2003, s. 424. Şunu da eklememiz gerekir ki, yakma işlemi sadece kurbanın ateşe atılmasından ibaret değildir. Kurban ritüellerinin nasıl olduğunu belge eksikliğinden dolayı bilemesek de, yakma işlemi esnasında dua ve ritüellerin olduğu açıktır.

bize Kartacalıların 500 çocuk kurban ettiğini söylese de, Kartaca kentinde bulunan Kurban Çukurunun M.Ö. 750 tarihinden M.Ö. 146 tarihine kadar 9 yapı katında da çok sayıda toplu gömüler bulunmamıştır.⁵⁰

Sonuç

Makalemizde Fenike dininin ana hatlarından bahsederek, çocuk kurbanları hakkında bilgi vermeye çalıştık. Ayrıca arkeolojik kazılar sonucu bulunan insan kemiklerinin sonuçlarına da yer verdik. Bu konuda Kurban Çukurlarında bulunan kitabeler ile mezarlıklarda bulunan kitabelerin farklı olduğunu söyleyebiliriz. Tüm bunlardan şunları çıkarabiliriz ki; önceden değindiğimiz üzere, kurban çukurlarında bulunan çömlekler incelendiğinde bazı çömleklerin içinde hem insan, hem de hayvan kemiklerine (yanmış olarak) rastlanılırken bazı çömleklerde tekli, bazılarında ise çiftli gömülere rastlanılmıştır. (Tablo 1)

Kurban çukurlarında çocuk kurbanların yanında hayvanlar da kurbanlık olarak verilmiştir. Hayvanların yanı sıra insan kurbanlarının da olması, bize insan kurbanlarının hayvanlara göre daha makbûl görüldüğünü göstermektedir. Nitekim bir aile açısından bir kuzudan ziyade, kendi kanlarından olan çocuklarını kurban vermek daha zordur. Kurban edilen çocukların, aslında ölü doğduğu ve kurban çukurlarının ise çocuk mezarlığı olduğu konusunda da bir görüş olduğunu da söyleyebiliriz. Smith'in çalışmasına ek olarak şunu da unutmamak gerekir ki, bulunan çömleklerde sadece insan kalıntıları değil, hayvan kalıntıları da bulunmuştur ve kurbanlar da yılın hemen hemen aynı dönemlerine aittir. Ayrıca mezarlık kitabeleri bir "qbr (kabir?)"den bahsederken, kurban kitabeleri içerik bakımından da tamamen farklılık göstermekte ve bir "kurban, hediye (mlk, mtnt)" verildiğini yazmaktadır. Eğer Kurban Çukurlarının bir çocuk mezarlığı olduğunu kabul edeceksek, gerek bulunan hayvan kemiklerinin, gerekse yeni doğan bebekten büyük çocukların ve bu çukurlarda bulunan kitabelerin de açık-

⁵⁰ Stager&Wolff, "Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control?", s. 43

lanması gerekecektir.

Bununla beraber o dönemlerde yüksek olan bebek ve özellikle yeni doğan ölümlerini de elbette göz ardı etmemeliyiz; ancak şunu söylemeliyiz ki çocuklar daha doğmadan önce, insanlar tarafından tanrılara istekleri karşılığında vaat olarak veriliyorlardı. Eğer insanların istekleri tanrılar tarafından kabul edilirse, doğan çocuk (veya duruma göre “kurban” olarak vaat edilen çocuk) tanrılara sunuluyordu. Ayrıca Stager’de çocuk eğer ölü doğarsa yine kurban olarak verildiğini, ancak canlı bir kurban gerektiği için hayatta olan en genç çocuğun kurban olarak verildiğine dair görüş sunmuştur. Tablo 1’de gösterdiğimiz üzere kurban edilen çocuklar ve 1 ile 3 yaşları arasındaki çocuk kurbanları da, bize kurbanın “kurban” olarak sayılabilmesi için canlı olması ve canlı olarak ateşe atılarak tanrıya sunulması gerektiğini göstermektedir. Yine aynı tabloda 6-9 yaşlarında iken kurbanlık verilen bir çocuk ve 1-3 yaşları arasında kurban verilen çocuklar bize göstermektedir ki sadece yeni doğanlar değil, büyük çocuklar da tanrılara verilmiştir. Eğer ölü doğan çocuk da, doğmadan önce tanrılara adanmışsa yine kurban çukuruna götürülerek tanrılara sunulmuştur.

Kaynaklar

- Akat, Sevgiser, *Ana Tanrıça Larmene Kültü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Albright, William Foxwell, *Yahweh and the Gods of Canaan*, University of London: The Athlone Press, 1965.
- Astour, Micheal C., “The Origin of the Terms “Canaan”, “Phoenician”, and “Purple”, *Journal of Near Eastern Studies*. 24 (4), 346-350, 1965.
- Aubet, Maria Eugenia, *The Phoenicians and the West*, New York: Cambridge University Press, 2001.
- Barr, James, *Philo of Byblos and his “Phoenician History”*, Manchester. Rylands University Library, 1974.
- Batmaz, Atilla, “Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları”, *Belleten c. LXXVII S. 280*, 2013, s. 801-832.
- Bergeron, Marianne E., “Death, Gender and Sea Shells in Carthage”,

- Pallas *The Gods of Small Things* 86, 2011, s.169-189.
- Birecikli, Fatma, "Ana Hatlarıyla Friglerde Din", *Akademik Bakış* 4 (7), 2010, s. 215-232.
- Chaniotis, Angelos, "Illness and Cures in the Greek Propitiatory Inscriptions and Dedications of Lydia and Phrygia". Ed. Horstmanshoff- Ph.J. van der Eijk - P.H. Schrijvers, *Ancient Medicine in its Socio-Cultural Context*, Leiden: Brill, 1995, s. 323-344.
- Clifford, J., "Phoenician Religion". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 279, 1990, s. 55-64.
- Culican, W., "Phoenicia and Phoenician Colonization", Ed. John Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger, C. B. F. Walker. *The Cambridge Ancient History The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B. C.*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, s. 461-546.
- Cunningham, Graham, "Sumerian Religion", *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 31-53.
- Docter, R. F. - Smiths, E. - Hakbijl, T. - Stuijts, I. L. M. - Plicht, J. Van. Der. "Interdisciplinary Research on Urns from the Carthaginian Tophet and their Contents", *Palaeohistoria* 43-44, 2003, s. 417-433.
- Dolansky, Shawna, "Syria-Canaan", Ed. Barbette Stanley Spaeth. *The Cambridge Companion to Ancient Mediterranean Religions* 55-75, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 55-75.
- Donner, H. - Röllig, W. *Kanaanäische und aramäische Inschriften*. Wiesbaden, (1962-1964).
- Elayi, Josette, *The History of Phoenicia*, Atlanta, Lockwood Press, 2018.
- Graves, Robert, *Greek Myths*, London. Penguin Books, 1955.
- Guzzo, Maria G. A - Lopez, Jose A. Z. "The Epigraphy of the Tophet". Ed. Paolo Xella. *Tophet in the Ancient Mediterranean - Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico* 29-39, Verona: Essedue, 2012-2013, s. 159-192.
- Gürdal, Tayyar, *Anadolu'da Apollon Kültü*, Yayınlanmamış Doktora

- Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.
- Hornung Erik. *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*. İstanbul, 2004.
- Jigoulov Vadim S., *The Social History of Achaemenid Phoenicia: Being a Phoenician, Negotiating Empires*, London: Equinox, 2010.
- Donner H.&Röllig W., *Kanaanäische und Aramäische Inschriften I*, Wiesbaden, 1966.
- Donner H.&Röllig W., *Kanaanäische und Aramäische Inschriften II*, Wiesbaden, 1968.
- Donner H.&Röllig W., *Kanaanäische und Aramäische Inschriften III*, Wiesbaden, 1969.
- Kozanlı Candan, "The Cult of Apollon Pleurenos in Lydia", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 4, 1996, s. 75-81.
- Kuhrt Amelia. *Eski Çağ'da Yakındoğu*, İstanbul, 1995.
- Lehmann, Reinhard G., "Calligraphy and Craftsmanship in the Ahiram Inscription: Considerations on Skilled Linear Flat Writing in Early First Millenium Byblos". *Maarav* 15/2, 2008, s. 119-164
- Moscato, Sabatiano. *Fenikeliler*, Ankara, 2004.
- Özgül, Oktay, *Eskiçağ'da (Yukarı) Aras Vadisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.
- Roller, Lynn, E., *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*, California: University of California Press. 1999.
- Scurlock, Joann, "Animal Sacrifice in Ancient Mesopotamian Religion". Ed. Billie Jean Collins, *A History of the Animal World in the Ancient Near East*, Leiden: Brill, 2002, s. 389-403.
- Quinn, Josephine Crawley. "Tophets in the Punic World". *Studi Epigrafici e Linguistici* 29-30, Verona: Essedue, 2012-2013, s. , 23-48.
- Schmitt, Rüdiger, "Astarte, Mistress of Horses, Lady of the Chariot: The Warrior Aspect of Astarte", *Die Welt des Orients* 43/2, 2013, s. 213-225.
- Schneider, J. Tammi, "Assyrian and Babylonian Religions", ed. Salzman, Michele Renee- Sweeney, Marvin A., *The Cambridge History*

of Religions in the Ancient World, New York: Cambridge University Press, 2013, s. 54-83.

Schwartz, Jeffrey H. – Houghton, Frank – Macchiarelli, Roberto – Bondioli, Luco. “Skeletal Remains from Punic Carthage Do Not Support Systematic Sacrifice of Infants”. *PloS ONE* 5/2, 2010, s. 1-12.

Smith, Elizabeth Block, “Archaeological and Inscriptional Evidence for Phoenician Astarte”, Ed. David T. Sugimoto. *Transformation of a Goddess*, Fribourg-Göttingen: Academic Press Fribourg, 2014, s. 167-194.

Smith, Patricia & Avishai, Gal & Greene, J. A. & Stager, L., “Aging Cremated Infants: The Problem of Sacrifice at the Tophet of Carthage”. *Antiquity* 85/329, 2011, s. 859-874.

Smith, Patricia & Stager, Lawrence E. & Greene, Joseph A. & Avishai, Gal., “Cemetery or Sacrifice? Infant Burials at the Carthage Tophet: Age Estimations Attest to Infant Sacrifice at the Carthage Tophet”. *Antiquity* 87/338, 2013, s. 1191-1207.

Smith, Patricia., “Infants Sacrificed? The Tale Teeth Tell”, *Biblical Archaeology Review* 40/4, 2014, s. 56-70.

Speiser, E. A. “The Name of Phoinikes”. *Linguistic Society of America*. 12 /2, 1936-1938, s. 121-126.

Stager, L., “Excavations at Carthage”, *Oriental Institute Annual Report 1976-1977*, 1977, s. 34-40.

Stager, L., “Carthage: The Punic Project”, *Oriental Institute Annual Report 1977-1978*, 1979, s. 52-59.

Stager, Lawrence E & Wolff, Samuel R., “Child Sacrifice at Carthage: Religious Rite or Population Control”, *Biblical Archaeology* 10/1, 1984, s. 30-51.

Stern, Ephraim., “The Phoenician Source of Palestinian Cults at the End of the Iron Age”, Ed. William G. Dever, Seymour Gitin. *Symbiosis, Symbolism, and the Power of the Past*, 2003, s. 309-322, Jerusalem: Eisenbrauns.

Stern, Ephraim, “Goddesses and Cults at Tel Dor”, Ed. Seymour Gitin, J. Edward & Wright, J. P. Dessel, *Confronting the Past*, U.S.A: Ei-

senbrauns, 2006, s. 177-180.

Wright, David. P., "Syro-Canaanite Religions", Ed. Michele Renee Salzman&Marvin A. Sweeney, *The Cambridge History of Religions in the Ancient World*, 2013, s. 129-150, New York.

Xella, Paolo&Quinn, Josephine&Melchiorri, Valentina&Dommelen, Peter Van, "Phoenician Bones of Contention", *Antiquity* 87, 2013, s.1-9.

Xella, Paolo, "Tophet an Overall Interpretation", Ed. Paolo Xella. *Tophet in the Ancient Mediterranean - Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico*, Verona: Essedue, 2012-2013, s. 259-281.

Zernecke, Elise Anna, "The Lady of the Titles: The Lady of Byblos and the Search for her True Name", *Die Welt des Orients* 43/2, 2013, s. 226-242.

Ekler

Tablo1: Fiziksel Antropoloji çalışmasının sonuçları				
Çömlek	Ağırlık (g)	Birey Sayısı	Ölüm Yaşı	Hayvan Kemigi
APM 12.499/1	47	3	1. Birey: Yenidoğan 2. Birey: Yenidoğan 3. Birey: Yenidoğan	Kuzu
APM 12.500	62	2	4. Birey: Yenidoğan 5. Birey: Yenidoğan	Kuzu?
RMO G 195212.2	47	1	6. Birey: Yenidoğan	-
RMO G 195212.6	56	1	7. Birey: Yenidoğan	Kuzu
RMO G 1952/2.7	123	1	8. Birey: 6-9 yaş	Kuzu ve Bilinmeyen bir hayvan
RMO G 195212.12	88	2	9. Birey: Yenidoğan	-

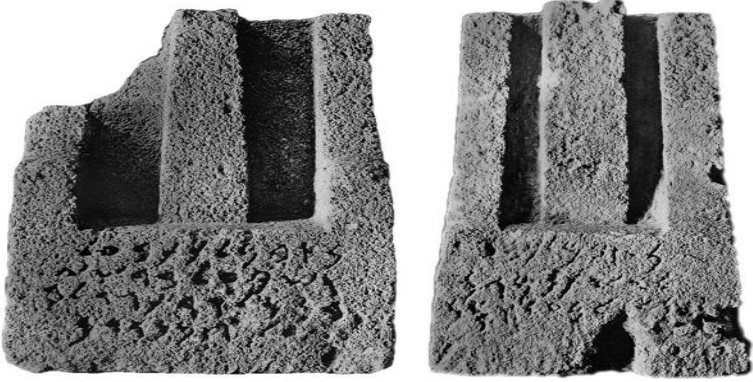
Docter vd. (2003), s. 424.

Tablo 2: Yüzyıllara göre insan ve hayvan kurban oranları				
	İnsan	Hayvan	İnsan ve Hayvan	Çömlek Sayısı
M.Ö. 7. Yüzyıla ait grup (A)	% 62.5 (50)	%30 (24)	% 7.5 (6)	80
M.Ö. 4. Yüzyıla ait grup (B)	% 88 (44)	%10 (5)	% 2 (1)	50

Lawrance, (1978-1979), s. 57.

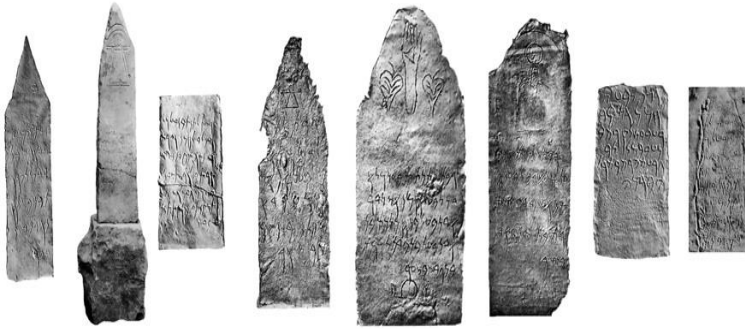
Resim 1. Malta'da Bulunan 7. Yüzyıla ait bir Fenike kitabesi (CIS I 123a): Kitabede *mlk b'l* terimi görülmektedir. 1-6: "*nšb mlk b'l 'š šm PN lb'l ḥmn 'dn kšm' ql dbry* (Efendi, Baal Hammon'a adanmış bir *mlk b'l* kitabesi). Gerçekten de o, kelimelerini işitti." Guzzo vd. (2012-2013), s. 188.

Resim 2: Kartaca'da 6. Asra tarihlenen bir kitabe (CIS I 5684-5685): Kitabede *mlk(t) b'l* terimi görülmektedir. A. Kitabesi: 1-4: *nšb mlkt b'l 'š p'l PN lb'l ḥmn 'dn*: “[x-x-x]’in Efendi Baal Hammon için yaptığı bir *mlk b'l* kitabesi”. B. Kitabesi: 1-3: *nšb mlk b'l 'š ytn PN lb'l ḥmn*: “[x-x-x]’in Baal Hammon’a adadığı bir *mlk b'l* kitabesi”. Guzzo vd. (2012-2013). s. 188.

Resim 3: Sant Antioco (Eski Sulcis, Sardinya)'dan 6. Asra ait bir kitabe: Kitabede *ytn, nsb* ve *mlk b'l* terimi görülmektedir. 1-8: *[n]šb mlk b'l 'z l'd[n] lb'l ḥm[n] 'jš ytn PN bn PN bn PN kšm' ql [db]r[y]*: “Bu, [x-x-x]’in oğlu, [x-x-x]’in oğlu [x-x-x]’in efendi Baal’a verdiği bir *mlk b'l* kitabesidir. Gerçekten de o, kelimelerini işitti”. Guzzo vd. (2012-2013). s. 189.

Resim 4: Kartaca'dan klasik döneme ait (M.Ö. 4.-2. Asırlar) kitabeler: CIS I 3781 = 5550 (CIS I/3 tablet 13), CIS I 3783 (CIS I/3 tablet 12), CIS I 301(CIS I/1 tablet 51), CIS I 300 (CIS I/1 tablet 51), CIS I 302 (CIS I/1 tablet 51), CIS I 3737 (CIS I/3 tablet 15), CIS I 5741 (CIS I/3 tablet. 101):

- a- 1-6: *nš' PN 'zrm 'š lrbt ltnt pn b'l wl'dn lb'l ḥmn*: [x], Hanım, Baal'ın Yüzü Tanit'e, ve efendi Baal Hammon'a bir 'zrm erkek adadı.
- b- 1-7: *lrbt ltnt pn b'l wl'dn lb'l ḥmn 'zrm 'š nš' PN bn PN bn PN bn PN wkl 'dm 'š gnb t mtnt z nkst tnt [p]n b'l*: "Hanım, Baal'ın Yüzü Tanit'e, ve efendi, Baal Hammon'a, [x-x-x]'in oğlu [x-x-x]'in oğlu [x-x-x]'in oğlu [x-x-x] 'zrm erkek adadı. Bu hediyeyi çalacak olan olursa, Tanit, Baal'ın Yüzü onu cezalandırsın"
- c- 1-6: *[l]rbt lt[nt pn b'l wl'[d]n lb'lmn 'š ndr PN bn PN bš'r*: Hanım, Baal'ın Yüzü Tanit'e ve efendi Baal Hammon'a. Bu, [x]'in oğlu [x]in kendi kanından adağıdır.
- d- 1-5: *lrbt ltnt pn b'l wl'dn lb'l ḥmn 'š ndr PN bn PN bn PN bn PN bn PN bš'r*: Hanım, Baal'ın Yüzü, Tanit'e ve efendi Baal Hammon'a. Bu, [x]'in oğlu, [x]'in oğlu, [x]'in oğlu, [x]in oğlu, [x]'in kendi kanından adağı.
- e- 1-5: *lrbt ltnt pn b'l wl'dn lb'l ḥmn 'š ndr PN bt PN bš'r*: Hanım, Baal'ın Yüzü, Tanit'e ve efendi Baal Hammon'a. Bu, [x]'in kızı [x]'in adağıdır.
- f- *[lrbt ltnt pn b'l wl'dn lb'l ḥmn 'š ndr PN bn PN b[n] PN bš'rm ybrky*: Hanım, Baal'ın Yüzü Tanit'e ve efendi, Baal Hammon'a. Bu, [x]'in oğlu, [x]'in oğlu, [x]'in kendi kanından adağıdır. Onu kutsasın!
- g- 1-8: *lrbt lt[nt] pn b'l wl'[d]n lb'l ḥmn 'š ndr PN bn PN 'zrm 'št bš<r>mn bntm*: Hanım Baal'ın Yüzü Tanit'e, ve Efendi Baal Hammon'a, bu [x-x-x]'in oğlu [x-x-x]'in kendi soyundan sunduğu 'zrm kadın. Guzzo vd. (2012-2013). s. 191.

Haritalar

Harita 1: Fenike ve Kıbrıs

Harita 2: Orta Akdeniz

Harita 3: Kuzey Afrika, Fransa ve İspanya

